W poszukiwaniu słowiańskich paraleli semantycznych

Mariola Jakubowicz, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwo SOW, Instytut Slawistyki PAN, 2010, 375 s.

Książka Marioli Jakubowicz – jak czytamy w tytule – jest „zarysem słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich". Są to przymiotniki z pola pojęciowego 'cechy człowieka'.

Tytułowe sformułowanie „zarys słownika" odczytujemy dosłownie, nie traktując pracy jako kompletnej monografii przymiotnika słowiańskiego, ale jako autorską propozycję leksykograficzną zaprezentowaną w przemyślanym kształcie metodologicznym i wykorzystującą do tego celu przykładowy materiał językowy. Ów aspekt leksykograficzny (skoncentrowanie uwagi na strukturze i budowie słownika) jest wart podkreślenia, mamy bowiem do czynienia z propozycją autorki doświadczonej, od wielu lat pracującej w zespole tworzącym krakowski *Słownik prasłowiański*. Również aspekt semantyczno-historyczny (opis motywacji semantycznych, wybór jako materiału słownictwa odziedziczonego z prasłowiańszczyzny) nie dziwi u autorki licznych prac z zakresu etymologii, w których prezentuje raczej semantyczną (niekiedy z nachyleniem kognitywnym) niźli wyłącznie formalną szkołę etymologiczną.

Cenne są rozważania teoretyczne (s. 15–80) i zestawienia bibliograficzne dotyczące pomysłów i dotychczasowych realizacji słowników paraleli semantycznych. Okazuje się, że z górą stuletnia idea Jana Rozwadowskiego (1903) tworzenia semazjologicznych porównawczych słowników lub monografii – jak pisał: „traktujących o indoeuropejskich nazwach [...] wyobrażeń", a nawet mogących „z wielką korzyścią obejmować wszystkie języki świata" – znajdowała w XX i XXI wieku kilka możliwych realizacji, których odmienności polegały głównie na różnicach w doborze zaprezentowanych języków, w ograniczeniu semantycznym materiału (np. nazwy czynności: O. N. Trubaczew, H. Popowska-Taborska, J. Vlajić-Popović; nazwy drzew: I. Janyszkowa; nazwy ptaków: X. Dejkowa) oraz w układzie słownika: semazjologicznym bądź onomazjologicznym. M. Jakubowicz krytycznie omawia prace indoeuropeistów (T. Gamkrelidze i W. Iwanowa, C. D. Bucka), slawistów rosyjskich i ukraińskich (Ż. Warbot, T. Czernysz), czeskich (E. Havlovej), polskich. Czym na ich tle wyróżnia się książka *Drogi słów na przestrzeni wieków*...?

Po pierwsze, nie jest wyłącznie projektem, ale wdrożonym przedsięwzięciem leksykograficznym; po drugie, dotyczy grupy językowej słowiańskiej; po trzecie, zajmuje się słownictwem abstrakcyjnym, nie konkretnym; po czwarte, nie decyduje się na wybór pomiędzy onomazjologicznym a semazjologicznym opisem, ale zakłada konieczność zaprezentowania w słowniku obu porządków. Tak pomyślana praca jest atrakcyjna, inspirująca dla leksykografów, historyków języka, semantyków, w tym: zajmujących się konceptualizacjami pojęć w różnych językach, etnolingwistów. Jest też poważnym wyzwaniem dla autora, sprawiającym nie lada trudności.

Podstawowym i kluczowym założeniem autorki jest uznanie możliwości uchwycenia stopniowych zmian semantycznych od okresu prasłowiańskiego do okresów następnych. Biorąc za podstawę materiał ze słowników języków słowiańskich (ogólnych definicyjnych, przekładowych, historycznych, gwarowych), będąc świadomą dialektalnego, odmianowego, chronologicznego, a w końcu też semantycznego (polisemia) zróżnicowania słownictwa, autorka rekonstruuje formy prasłowiańskich przymiotników nazywających cechy człowieka oraz na podstawie znaczeń ich kontynuantów odtwarza ich pierwotne znaczenie i dalsze etapy jego powstawania, stara-

jąc się wyraźnie pokazać kolejność powstawania znaczeń. Jak pisze: „Przyjęłam tu założenie o kilkuetapowej rekonstrukcji znaczenia. Wyróżniam znaczenia: etymologiczne (na podstawie odpowiedników pozasłowiańskich albo rekonstruowanego rdzenia praindoeuropejskiego), strukturalne (oparte na znaczeniu podstawy derywacyjnej) i rekonstruowane na podstawie kontynuantów w językach słowiańskich" (s. 43).

Skutkiem tego postępowania M. Jakubowicz zrekonstruowała 129 przymiotników prasłowiańskich (indeks na s. 355–360), co już samo w sobie jest wartościowe, jako że co najmniej jedna trzecia z nich nie została dotąd umieszczona w słownikach prasłowiańskich (np. polski *Słownik prasłowiański* opublikowany do litery G, rosyjski *Ètimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* do litery O), a zrekonstruowane przymiotniki posłużyły jako podstawa materiałowa zaprojektowanego przez Mariolę Jakubowicz słownika motywacji semantycznych.

Część pierwsza słownika (s. 91–298) porządkuje makropole pojęciowe 'cechy charakteryzujące człowieka' w 16 subpól o dychotomicznej budowie. Jest to pierwsze (onomazjologiczne) rozczłonkowanie słownika według oponujących cech: 1. dobry – zły; 2. miły – nieprzyjemny; 3. ładny – brzydki; 4. wysoki – niski; 5. gruby – chudy; 6. silny – słaby; 7. zdrowy – chory; 8. młody – stary; 9. szybki – powolny; 10. gwałtowny – spokojny; 11. wesoły – smutny; 12. srogi – łagodny; 13. śmiały – strachliwy; 14. dumny – pokorny; 15. pilny – leniwy; 16. mądry – głupi. Następnie – już w układzie semazjologicznym – w poszczególnych subpolach prezentowane są hasła, których ośrodkami są rekonstrukty prasłowiańskich przymiotników, a każde hasło rozczłonkowane jest na części: znaczenie etymologiczne, znaczenie strukturalne, znaczenia kontynuowane, znaczenia innowacyjne. Podsumowaniem analiz w ramach każdego subpola jest schematyczne i opisowe przedstawienie zmian semantycznych w nim zachodzących, co stanowi przygotowanie do drugiej – onomazjologicznej części słownika.

Z oczywistych względów część semazjologiczna prezentująca rekonstrukcje, polegająca na analizie i opisie materiału słowiańskiego, wreszcie zbierająca wnioski z analiz jest najobszerniejsza i z naukowego i leksykograficznego punktu widzenia najtrudniejsza. Widzimy mianowicie, że zestaw cech opisujących człowieka z pewnością nie jest kompletny, można jednak powiedzieć, że jest wystarczająco bogaty, by na jego podstawie pokazać zmiany semantyczne, ale także, by opisać konceptualizacje podstawowych atrybutów człowieka – pośród wymienionych przymiotników jest wszak co najmniej jedna para wskazująca na cechy fizyczne, psychiczne, umysłowe, cechy temperamentu, a z perspektywy aksjologicznej: przynajmniej jedna para reprezentująca podstawowe wartości, np. etyczne: dobry – zły; estetyczne: ładny – brzydki; witalne: zdrowy – chory. Ułożenie subpól w rozdziały na zasadzie cech przeciwstawnych nie tylko ułatwia lekturę przez formalne uporządkowanie obszernego materiału, ale także pozwala zauważyć interesujący brak „spójności motywacyjnej pojęć antonimicznych" (s. 96). Natomiast prezentacja niesynonimicznych rekonstruktów przymiotników daje pojęcie o możliwościach metaforycznych i metonimicznych fundacji znaczeń i jest nadzwyczaj inspirująca poznawczo, por. np. w subpolu MIŁY mamy nazywające to pojęcie przymiotniki pochodzące z **bolgъ* 'błyszczący', **milъ* 'miły', **lagodъnъ* 'ułożony', **dorgъ* 'trzymany'; w subpolu CHORY przymiotniki zbudowane na rekonstruktach **chvorъ* 'zraniony, jątrzący się', **skrbъnъ* 'cięty?, tnący?', *chudъ* 'zmiażdżony?, pokruszony?', *kyprъ* 'wrzący, kipiący', *chylъ* 'zgięty' i inne.

O istotności analiz i wniosków zawartych w „części materiałowej" przekonują dalsze fragmenty pracy, czyli porządkujący wcześniejsze ustalenia słownik zmian semantycznych w układzie onomazjologicznym (według znaczeń otrzyma-

nych – s. 299–321; według znaczeń wyjściowych – s. 322–336) oraz *Podsumowanie* (s. 337–354). Poza wskazanymi przez samą autorkę wnioskami dotyczącymi zaobserwowania istnienia dwóch typów zmian rozwoju semantycznego, czyli: łańcuchów minimalnych zmian znaczeniowych oraz zmian metaforycznych przy uwzględnieniu „rozróżnienia schematycznego rozwoju pewnych grup znaczeń (rozwój pojęciowy) i indywidualnych zmian znaczeniowych (rozwój znaczeniowy)" (s. 343–344), odnajdujemy w słowniku onomazjologicznym dane odkrywcze, wiele mówiące o prawidłowościach słowiańskich konceptualizacji. Oto np. dowiadujemy się, że podstawową analogią aktywną w powstawaniu nazw pojęć wartościujących pozytywnie jest skojarzenie z ładem, porządkiem: aż dziewięć pojęć otrzymanych ze znaczenia wyjściowego. Z ZACHOWANIEM PORZĄDKU to wartościujące pozytywnie: 'dobry', 'miły', 'ładny', 'silny', 'zdrowy' 'wesoły', 'spokojny', 'łagodny' 'śmiały' (wobec trzech wartościujących negatywnie: 'słaby' 'niski', 'chudy'). Widać pozytywne wartościowanie PRACY/DZIAŁANIA znaczenia wyjściowego dla pojęć: 'dobry', 'ładny', 'silny', 'śmiały', 'pilny', 'mądry'. Zauważa się przeciwstawne wartościowanie pewnych fizycznie doświadczanych stanów pogody: WIATR motywuje semantycznie pojęcia: 'zły', 'nieprzyjemny', 'brzydki', 'chory', 'stary', 'strachliwy', 'dumny', 'głupi'; WIOSNA zaś – pojęcia: 'silny', 'młody', 'gwałtowny', 'wesoły', 'śmiały'.

Podobne do wskazanych wnioski czytelnik wysnuwa jednak samodzielnie, autorka raczej stosuje się do zasady, iż: „przy wyciąganiu z danych etymologicznych wniosków o charakterze aksjologicznym należy zachować daleko idącą ostrożność. Powodem jest między innymi ogromne chronologiczne zróżnicowanie materiału. Nacechowanie desygnatów może ulegać znacznym przewartościowaniom, a motywacja z czasów prasłowiańskich odzwierciedla nacechowanie charakterystyczne właśnie dla tamtej epoki" (s. 353). Trudno odmówić słuszności takiej postawie. Wydaje się jednak, że lingwista kulturowy mógłby pokusić się o sformułowanie w oparciu o materiał słownika M. Jakubowicz śmielszych hipotez (do dyskusji i krytyki) na temat słowiańskiego JOS-u. W tym miejscu trzeba jednak powiedzieć, że takie wykorzystanie omawianego słownika nie zawsze będzie możliwe albo: nie dla każdego będzie możliwe. Powodem są pewne niedogodności w korzystaniu z pracy adresowanej chyba głównie do wyrobionych slawistów. Autorka np. w podhasłach dotyczących znaczeń opartych na kontynuantach oraz znaczeń innowacyjnych w wielu wypadkach podaje samą rekonstrukcję znaczenia, bez podawania form wyrazów słowiańskich, jeśli – jak stwierdza na s. 101 – nie odbiegają one w sposób istotny od formy prasłowiańskiej. Interpretacja określenia „odbiegają w sposób istotny" może być jednak różna. Podaję jeden przykład: w rozdziale 13 A ŚMIAŁY (s. 262) podczas omawiania ps. **dr'zъ* zn. etym. 'śmiały, odważny' nie zostały podane różnosłowiańskie formy wyrazowe ani w punkcie: znaczenie oparte na kontynuantach 'śmiały' > 'zuchwały', ani w punkcie: znaczenia innowacyjne: czes., sła., płdsłow. i ros. 'bezczelny, grubiański', staroczeskie 'wyuzdany'; wsch.- i zach. słow. 'śmiały': ros. daw. 'zdecydowany, rezolutny', 'szybki', pol. i czes. daw. 'żwawy' (s. 263). Nie wydaje się, by była to słuszna decyzja, gdyż obecność miękkiego sonantu sprawia, iż formy w różnych językach słowiańskich mogą przybrać odmienną postać. Oczywiście, wyrobiony czytelnik ustali samodzielnie, iż w odniesieniu do języka polskiego autorka ma zapewne na myśli przymiotnik *dziarski*, więcej kłopotu sprawi jednak nierusycyście czy niebohemiście itd. odnalezienie odpowiednich daw. rosyjskich czy czeskich.

Na zakończenie wypada wspomnieć także o wątpliwościach natury ogólniejszej, związanych z definiowaniem znaczeń w słowniku przymiotników, a zatem: części mowy o niepewnym statusie kategorii autosemantycznej bądź synsemantycznej,

którą być może da się prawidłowo objaśnić semantycznie jedynie za pomocą definicji kontekstowych. Sama autorka zauważa (s. 96), że pojęcia nazywane przymiotnikiem są zwykle „niedookreślone", „rozmyte", sprawiają wiele problemów eksplikacyjnych. W przypadku tworzenia słownika – i to słownika wybierającego jako zasadę eksplikacji podawanie synonimów znaczeń – owa niejasność i niedookreśloność utrudnia zarówno pracę leksykografa, jak i odbiór czytelniczy. Podczas lektury omawianego słownika pojawiają się niejednokrotnie wątpliwości, co np. rozumie się przez cechę 'nieprzyjemny'; czy 'delikatny' jest cechą fizyczną czy cechą charakteru (s. 316); czy zasadne jest zaklasyfikowanie pojęcia 'groźny' jako „oceny" (s. 306) a 'srogi' jako „cechy charakteru" (s. 317) itp. Niestety, przy analizie i opisie przymiotników podobnych trudności, a w konsekwencji – arbitralnych rozstrzygnięć autora, uniknąć się chyba nie da, co może jest powodem, że nie tak często przymiotniki stają się przedmiotem opisów diachronicznych i porównawczych. Tym bardziej wypada cenić podjęcie tego zadania przez Mariolę Jakubowicz. Efektem jest dzieło, które stanowi ważny i cenny głos w aktualnych dyskusjach współczesnej slawistyki europejskiej.

Aleksandra Niewiara

Nowy Kolberg: czwarta odsłona – lubelska

Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały, t. 4: *Lubelskie*, przygotował zespół pod kier. naukowym Jerzego Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo Muzyczne „Polihymnia", 2011. Cz. I: *Pieśni i obrzędy doroczne*, 538 s., nuty, mapy, płyta. Cz. II: *Pieśni i obrzędy rodzinne*, 756 s., nuty, 2 płyty. Cz. III: *Pieśni i teksty sytuacyjne*, 681 s., nuty, płyta. Cz. IV: *Pieśni powszechne*, 716 s., nuty, płyta. Cz. V: *Pieśni stanowe i zawodowe*, 498 s., nuty, płyta. Cz. VI: *Muzyka instrumentalna*, 373 s., nuty, 2 płyty.

Z regionalnego zróżnicowania folkloru w naszym kraju zdawał sobie sprawę już Oskar Kolberg, przyjmując regionalny porządek opracowywania monografii *Ludu* i *Obrazów Etnograficznych*. Ten wielki folklorysta i etnograf wiedział też o wariantowej wielości pieśni i melodii ludowych, jako że taki właśnie układ nadał *Pieśniom ludu polskiego*[1]. Te dwie rudymentarne cechy artystycznej twórczości ludowej stały się zasadą w wydawanej od połowy lat 70. zeszłego stulecia przez Instytut Sztuki PAN serii *Polska pieśń i muzyka ludowa: źródła i materiały*, zwanej przez folklorystów „Nowym Kolbergiem". Do tej pory ukazały się tomy poświęcone Kujawom, Kaszubom, Warmii i Mazurom, Lubelskiemu i Podlasiu[2]. Każdy z nich zawiera pieśni i melodie z regionu, który reprezentuje, ułożone według ich funkcji i treści tekstów słownych, cech formalnych, a w tomie kaszubskim i lubelskim – poddane ponadto klasyfikacji muzycznej. W każdym wątki tekstowe i muzyczne reprezentowane są przez ich najciekawsze warianty, z pozaregionalnymi odniesieniami. Wszystkie opierają się na bogatych materiałach źródłowych – głównie po-

[1] Oskar Kolberg, *Pieśni ludu polskiego*, Warszawa 1857 ([2]1961).

[2] Barbara Krzyżaniak, Aleksander Pawlak, Jarosław Lisakowski, *Kujawy*, cz. 1–2, Kraków 1974–1975; Ludwik Bielawski, Aurelia Mioduchowska, *Kaszuby*, cz. 1–3, Warszawa 1997–1998; Barbara Krzyżaniak, Aleksander Pawlak, *Warmia i Mazury*, cz. 1–5, Warszawa 2002; Jerzy Bartmiński, *Lubelskie*, cz. 1–6, Lublin 2011, Janina Szymańska, *Podlasie*, cz. 1–2, Warszawa 2012.